

УДК 930.25(477.72)

О. А. МАКІЄНКО*

АРХІВ ХЕРСОНЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА: ФОРМУВАННЯ, СКЛАД, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Розглядаються питання формування, устрою та складу земських архівів в Україні на прикладі архіву Херсонського губернського земства. Визначено історичну долю документальної спадщини земства після ліквідації земського самоврядування на Херсонщині в лютому 1920 р., особливості процесу концентрації, обробки та зберігання земських матеріалів у Державному архіві Херсонської області.

Ключові слова: земські архіви; архів Херсонського губернського земства; документальна спадщина земства; Державний архів Херсонської області.

Важливу роль у культурно-господарському розвитку регіонів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. відіграли органи земського самоврядування. Вивчення досвіду різнопланової діяльності земських установ дає змогу розширити наукові уявлення про життя російської провінції, виявити реальний вплив громадських інституцій на суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні процеси в державі. Успішність наукових досліджень у галузі земствознавства безпосередньо залежить від формування надійної джерельної бази, що передбачає насамперед виявлення й опрацювання архівних документів та друкованих праць земських установ.

Джерелознавчі дослідження документальної спадщини земств проводжуються поглибленою евристичною роботою. В Україні документи земств зосередилися у фондах ЦДІАК України, ЦДАВО України, Державного архіву АР Крим, 18 обласних державних архівів та їх науково-довідкових бібліотек, а також зібраннях центральних та місцевих державних бібліотек. Обсяг лише архівних фондів земських установ сягає 100 тис. од. зб., не враховуючи десятків тисяч назв друкованих видань земств. У процесі наукового вивчення документальної спадщини земств великого значення набувають дослідження історії земських архівів, їх організації, складу, а також історії формування сучасних фондів земських установ у державних архівах України.

* *Макієнко Олексій Анатолійович* – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Місце земських архівів та архівних служб в історії вітчизняної архівної справи досі залишається практично не визначеним. Наприкінці XIX – початку XX ст. архіви земських установ здебільшого були поза увагою істориків-архівістів. Губернські вчені архівні комісії, як правило, не виявляли інтересу до документальних матеріалів земських архівосховищ з огляду на їх відносно новітнє походження, а їх повноваження щодо огляду архівів громадських самоврядувань взагалі не були визначеними¹. Втім, розуміння важливості земських документальних зібрань поступово отримувало поширення серед провінційних істориків-архівістів. Зокрема, член Саратовської ГУАК О. Гераклітов у своїй праці “Исторические архивы при ученых архивных комиссиях” (1915) стурбований долею “кинутих напризволяще” земських та міських архівів, підкреслював неминуче зростання наукового інтересу до їх документальних матеріалів, а звідси – необхідність пильної уваги ГУАК до їх сучасного становища й подальшого облаштування². Про небезпідставність хвилювань саратовського історика щодо долі земських архівів може засвідчувати описаний в газеті “Южный край” напіванекдотичний випадок поводження одного із повітових земств з власним документальним надбанням: “У дерев’яному сараї стоять дві діжки з-під цукру, набиті справами майже за п’ятдесят років. Ось і весь “архів”. Коли знадобиться якась довідка, то діжки перевертають, вивалюють усі справи на землю і шукають необхідну справу. І дешево, і “зручно”³. У контексті ювілейних заходів з нагоди 50-річчя від часу запровадження земського самоврядування в науковому середовищі почали обґрунтовуватися проекти створення спеціальних земських історичних архівів-музеїв, які мали посприяти збереженню та вивченню земських матеріалів для “зображення історії земської діяльності в усій її повноті”⁴. Однак практично реалізувати ідею земського історичного архіву-музею до ліквідації земського самоврядування в 1918–1920 рр. не вдалося. Подальші наукові студії з історії документальної спадщини земств перейшли виключно у площину вивчення історії фондоутворення та джерелознавчої оцінки збережених архівних документів. Серед останніх наукових публікацій, покликаних привернути увагу до історії земських архівів та архівних служб, варто відзначити невелику розвідку російського історика В. Абрамова “Земские архивы”, у якій подано короткий огляд архівної практики земських установ⁵. Таким чином, існує необхідність встановлення реального значення діяльності земських архівів та архівних служб для розвитку вітчизняної архівної справи.

У даному дослідженні на прикладі архіву Херсонського губерньського земства простежуються умови формування й специфіка функціонування земських архівів, визначається історична доля документальної спадщини земств в Україні.

Перші земські установи на території України розпочали свою діяльність навесні 1865 р. у межах Херсонської губернії. Відкриття засідань повітових земських зібрань (березень 1865 р.) та губернського земського зібрання (квітень–травень 1865 р.) передувала значна робота тимчасового губернського комітету та тимчасових повітових комісій, які згідно з “Правилами про порядок приведення в дію Положення про земські установи” (1864) займалися підготовкою та проведенням виборів земських гласних, організацією перших засідань земських зібрань⁶. Після обрання складу та початку роботи губернської і повітових земських управ діловодство тимчасового комітету й тимчасових комісій з утворення земських установ передавалося земським управам для подальшого зберігання⁷. Отже, діловодні матеріали з підготовки роботи земських установ мали стати першими надходженнями у майбутніх земських архівах.

Законодавством було чітко визначено початкові дії губернських та повітових земських управ, спрямовані на організацію нормального функціонування земських установ. Вони передбачали низку заходів: по-перше, прийняття від різних установ та осіб справ, документів, коштів і майна земств, по-друге, виконання функціональних обов’язків управ, передбачених “Положенням про губернські та повітові земські установи” (1864), по-третє, підготовку відомостей та міркувань для розгляду на наступній сесії земських зібрань⁸. При управах негайно створювалися канцелярії, при цьому визначення їх устрою та складу було віднесено до компетенції самих земських управ⁹. Для успішної реалізації поставлених завдань управи мали право вимагати від різних установ та осіб надання необхідних відомостей, а також передавання документів практичного значення. Окремі місцеві державні установи (прикази громадського нагляду, будівельні та шляхові комісії, комісії народного продовольства, лікарняні ради та ін.), функції яких перебравли земські установи, передавали своє майно, кошти та справи у розпорядження земських управ.

Реформування системи громадського нагляду поставило питання про долю великих архівів приказів громадського нагляду. Височайшим повелінням від 11 червня 1866 р. встановлювався порядок розбору архівних справ приказів громадського нагляду, за яким після відбирання за участі представників земства призначених для знищення справ решту архівних матеріалів мали зберігати архіви губернських правлінь¹⁰. При цьому губернські земства мали брати участь в утриманні архівів коштами, асигнованими на справу громадського нагляду. Такий порядок створював додаткові незручності як для губернських правлінь, так і для земських установ. Тому вже 9 жовтня 1867 р. за клопотанням низки губернських земств міністр внутрішніх справ своїм циркуляром дозволив зберігання архівів приказів громадського нагляду у приміщеннях земських управ¹¹.

Прийняття від ліквідованих місцевих установ діловодних та архівних матеріалів, які налічували тисячі справ, неминуче поставило питання про організацію їх належного зберігання та використання для потреб земської діяльності. Звідси у перші ж роки існування земств у більшості губернських земських управ було засновано спеціальні архівні служби.

Зародження такої служби в Херсонському губернському земстві датується 1867 р., коли у штатному розкладі канцелярії губернської земської управи з'являється посада архіваріуса¹². Першим земським архіваріусом став Мартин Степанович Скроцький. У цей час до земської управи надійшли архівні справи губернського приказу громадського нагляду та інших ліквідованих місцевих установ, розпочалося систематичне накопичення матеріалів земського діловодства, тому введення нової штатної одиниці було логічним кроком у забезпеченні нормального функціонування управлінського апарату губернського земства. Посада земського архіваріуса проіснувала в штаті канцелярії до ліквідації губернського земства у лютому 1920 р.

Формування архіву Херсонської губернської земської управи було нерозривно пов'язано із діловодною діяльністю канцелярії управи та її численних відділень, бюро і столів. У перші три роки роботи земства канцелярія губернської управи мала досить простий устрій і відносно нечисленний склад: секретар з двома помічниками, бухгалтер з помічником, чотири діловоди, реєстратор, архіваріус, коректор, штат постійних і тимчасових писарів (до 22 осіб), а також архітектор, топограф і два землеміри-таксатори¹³. Поступове розширення культурно-господарської діяльності губернського земства призвело до суттєвого розширення управлінського апарату. За станом на 1 листопада 1915 р. у складі губернської управи функціонувало дванадцять відділень: бухгалтерія, секретарське, пенсійне, страхове, оціночне, статистичне, будівельне, сільськогосподарське (з метеорологічним бюро), шкільне, медичне, ветеринарне та зоотехнічне¹⁴. Кожне з відділень мало свій штат канцеляристів і провадило окреме діловодство. Справи загальноземського й адміністративно-розпорядчого характеру перебували у компетенції секретарського відділення на чолі з секретарем губернської земської управи. Наявність розгалуженого управлінського апарату із відповідним штатом співробітників дозволяла оперативно вирішувати різні питання культурно-господарського життя регіону.

Порядок ведення справ у канцелярії губернської управи визначався спеціальною інструкцією, розробленою та ухваленою на колегії земської управи для внутрішнього користування. Організація діловодства у канцелярії та відділах управи загалом здійснювалася в межах традиційної діловодної практики губернських адміністративних установ. Діловодні служби губернського земства забезпечували значний документообіг.

Його інтенсивність з часом неухильно зростала: у 1894/1895 рр. – 16580 вихідних і 10902 вхідних паперів, у 1914/1915 рр. – 38334 та 38811 паперів відповідно¹⁵. Завершені в поточному діловодстві відділень справи підлягали передаванню за описом у земський архів. Окремі різновиди документів могли залишатися у приміщеннях відділів більш тривалий термін. Наприклад, у статистичному відділенні концентрувалася велика кількість карткового матеріалу різних часів, необхідного для статистичних досліджень.

У більшості губернських земств спеціально розроблених правил організації архівів не існувало. Херсонське земство не було винятком – жодних письмових свідчень про їх розробку та прийняття виявити не вдалося. Тож уявлення про устрій та умови роботи архіву Херсонської губернської земської управи формуються переважно на основі даних анкетувань, проведених під егідою губернських учених архівних комісій у 1913–1914 рр.

Тривалий час архів Херсонського губернського земства разом з іншими земськими службами розміщувався в орендованих управою приміщеннях. Це не могло не позначитися негативно на роботі земської архівної служби. Лише восени 1895 р., коли Херсонське губернське земство переїхало у свій будинок, з'явилася можливість перевести архів в окреме приміщення. Це був окремих кам'яний неопалюваний будинок, розташований на подвір'ї будівлі Херсонського губернського земства. Однак вже до 1913 р. зростання обсягу архіву змусило частину справ перенести на горище земської будівлі¹⁶. Заплановане губернським земством розширення будинку земства, яке зокрема мало вирішити проблеми земського архіву, в умовах воєнного часу не було реалізовано¹⁷.

В архіві зберігалися справи окремих дореформених установ, передані на зберігання земству, та велика кількість діловодних і статистичних матеріалів губернської земської управи, які щорічно надходили від її канцелярії та відділів. Обсяг річного надходження справ встановити досить важко, він поступово збільшувався в міру розгортання земської діяльності. Орієнтовні дані засвідчують, що у період максимальної активності земства (1890-ті рр. – початок ХХ ст.) архів щорічно поповнювався не менше ніж 500 справами. справи були розібрані по відділах земської управи в хронологічній послідовності й занесені в архівні описи¹⁸. У фонді № 5 “Херсонська губернська земська управа” Державного архіву Херсонської області зберігся рукописний опис справ статистичного бюро (відділення) земської управи (оп. 1, спр. 30), однак аналіз його змісту засвідчує помилку місцевих архівістів у визначенні його фондової належності. Він належав архіву Херсонської повітової земської управи. Отже, старі описи архіву губернського земства до нашого часу не збереглися. У часи функціонування земського архіву ути-

лізація архівних документів не проводилася¹⁹, що вигідно відрізняло Херсонське земство від більшості земських установ інших регіонів. За приблизними розрахунками, загальний обсяг архіву, складав не менше 30 тис. од. зб. Усі друковані видання земства (журнали засідань земських зібрань й управи, доповіді та звіти управи, земські кошториси, статистичні праці та ін.) розміщувалися в земській бібліотеці²⁰.

Документи архіву та бібліотеки губернського земства використовувалися не лише у земській діловодній практиці, але й під час підготовці узагальнюючих науково-популярних та інформаційно-довідкових видань земства – (“Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874” (1875), “Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания” у 4-х випусках (1888–1918), “Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства” у 3-х випусках (1904–1906) та ін.

Варто зупинитися на ролі земського архіваріуса в службовій ієрархії губернського земства. В земських управах архіваріус розглядався переважно в якості представника допоміжного канцелярського персоналу, не обтяженого складною і напруженою роботою, тому за штатним розписом визначалася й відповідна оплата праці – в середньому від 300 до 600 крб. на рік (на рівні помічників діловодів, реєстраторів та писарів). Низький рівень матеріальної винагороди не сприяв залученню до роботи в земських архівах кваліфікованих та енергійних працівників. Наприклад, перші архіваріуси Херсонського губернського земства – М. Скроцький, В. Грибанов та Г. Матвеев були людьми поважного віку, пройшовши значний трудовий шлях на посадах молодших канцелярських службовців. Через матеріальну незабезпеченість земство було змушене після їх смерті призначати вдовам персональне грошове утримання. Молодші працівники шукали будь-яких способів для посадового підвищення. Архіваріус О. Охримовський (1902–1903), не встигнувши пропрацювати й року, перейшов на службу діловодом сільськогосподарського відділення управи (з окладом 1200 крб.)²¹. Прагнення до економії земських коштів реалізовувалося у намаганнях земських управ поєднувати в одній посадовій особі функціональні обов'язки архіваріусів та інших канцелярських службовців (реєстраторів, ексекторів, бібліотекарів та ін.). У Херсонському губернському земстві впродовж 1905–1909 рр. О. Франжолі виконувала одночасно обов'язки архіваріуса та бібліотекаря земської управи з окладом у 500 крб.²², а з 1910 р. новому архіваріусу В. Мацуку довелося суміщати архівну роботу з обов'язками ексектора з окладом в 600 крб.²³ При цьому власне архівна служба оцінювалася лише в 180 крб. Таким чином, очікувати від земських архіваріусів особливої активності в справі

упорядкування архівних документів, не кажучи вже про їх серйозне вивчення, не доводилося.

Суворі випробування випали на долю архіву Херсонського губернського земства в добу революційних перетворень та громадянської війни 1917–1920 рр. Земське самоврядування стало заручником гострої політичної боротьби, а згодом – одним із об'єктів переслідувань нової революційної влади. У березні-серпні 1919 р. у Херсоні радянською владою було здійснено першу спробу ліквідації земських установ. Створена губвиконкомом ліквідаційна комісія займалася описуванням та розподілом земського майна. До приходу денікінських військ їй не вдалося завершити роботу²⁴, однак саме тоді було покладено початок дезорганізації документального зібрання Херсонського губернського земства. За даними І. Окаринського, взимку 1919–1920 рр. колишній завідувач секції повітнаросвіти опалював приміщення архівними справами губернського земства²⁵.

Трагічні наслідки для земського архіву мало остаточне встановлення радянської влади на Херсонщині в січні-лютому 1920 р. Декретом Всеукрревкому від 22 січня 1920 р. органи земського та міського самоврядування на території УСРР ліквідовувалися. Окремі функції колишніх земських та міських управ передано до новостворених підрозділів місцевих ревкомів – відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, комунальних та земельних відділів, рад народного господарства, особливих продовольчих комісій, статистичних бюро тощо. Передачу та розподіл майна органів земського та міського самоврядування, в тому числі архівів та бібліотек, здійснювали ліквідаційні комісії при ревкомах. У Херсоні 17 лютого 1920 р. на засіданні ліквідаційної комісії було закріплено перехід окремих відділень і служб Херсонського губернського земства у відповідні підрозділи Херсонського повітового ревкому²⁶. Разом з іншим майном у розпорядження місцевих радянських установ потрапили матеріали поточного діловодства та довідково-інформаційні видання, які зберігалися в окремих відділеннях земської управи.

Величезна бібліотека губернської земської управи перейшла у підпорядкування відділу народної освіти й незабаром в основному була перевезена у приміщення педагогічного музею²⁷. Драматичніше склалася доля архіву Херсонського губернського земства. Приміщення губернської управи, в якому продовжував зберігатися земський архів, у середині лютого 1920 р. було зайнято Херсонською повітовою радою народного господарства з її численними підрозділами. Поліграфічний відділ раднаргоспу для забезпечення нормального функціонування місцевих друкарень в умовах поглиблення паперової кризи отримав повний контроль над паперовими запасами в місті та його окрузі²⁸. В якості головного паперового резерву розглядалися архіви старих до-

революційних установ. Вже навесні 1920 р. поліграфічний відділ розгорнув досі небачену в регіоні роботу з утилізації архівного паперу. Спеціальні робітники на складах поліграфвідділу займалися розбиранням архівів та вилученням чистого й напівчистого паперу для виконання поліграфічних замовлень, задоволення канцелярських потреб місцевих установ. Розподілом архівного паперу серед його споживачів завідував розподільчий відділ Херсонського повітового опродкому²⁹. Архів Херсонського губернського земства фактично першим потрапив у поле зору співробітників поліграфічного відділу. За звітом відділу лише з 24 квітня до 10 травня 1920 р. було заготовлено 175 500 аркушів архівного паперу³⁰. Особливу активність у справі руйнації місцевих архівів поліграфвідділ проявив у липні-серпні 1920 р., коли відбір паперу в найбільших херсонських архівах – архівах губернського та повітового земств, казенної палати та окружного суду – сягнув 0,5 млн аркушів щомісячно³¹. Належного контролю за порядком розбирання та використання архівів налагоджено не було. Згодом співробітники РСІ виявили у роботі поліграфвідділу суттєві порушення, які призводили до безконтрольного витрачання архівного паперу³². Таким чином, упродовж весни-літа 1920 р. в умовах паперового дефіциту архів Херсонського губернського земства зазнав повної дезорганізації й втратив значну частину документів.

Аналогічні деструктивні процеси у справі збереження документальної спадщини земських установ відбувалися в інших регіонах України. На підставі розпорядження колегії Поліграфвідділу ВРНХ від 18 липня 1920 р. місцеві поліграфвідділи налагодили роботу з реєстрації запасів архівного паперу та їх інтенсивного використання для потреб поліграфічної промисловості³³. Земські архіви, які продовжували зберігатися у приміщеннях губернських та повітових раднаргоспів, першочергово перетворювалися на ресурсну базу виробничої діяльності поліграфвідділів. Зокрема, впродовж 1920 р. систематичною руйнацією архівів міста, у тому числі й архівів земських установ, займався поліграфвідділ Катеринославського губраднаргоспу³⁴, а за розпорядженням завідувача поліграфвідділу Волинського губраднаргоспу було спустошено архів Волинської губернської земської управи³⁵. Створення впродовж 1920-1921 рр. у губернських та деяких повітових центрах архівних комісій під егідою ОБАК внесло елемент наукового підходу до процесу вилучення й утилізації архівного паперу. У Харкові, Чернігові, Полтаві, Кам'янці-Подільському та ін. містах України, де активну позицію у справі збереження архівних цінностей зайняла місцева інтелігенція, архіви земських установ вийшли з утилізаційної кампанії відносно нешкодженими.

На Херсонщині у постреволюційний період справа охорони культурної спадщини перебувала у глибокому занепаді. Створений у Херсоні

наприкінці липня 1919 р. губернський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини не встиг налагодити ефективної пам'яткоохоронної роботи. 25 липня 1919 р. було опубліковано розпорядження губвиконкому про охорону пам'яток старовини та мистецтва³⁶, 29 липня 1919 р. – про недоторканність архівів на території Херсонської губернії³⁷. А вже через кілька тижнів у місто ввійшли денікінські війська. Після відновлення радянської влади в регіоні у січні 1920 р. губернський центр було перенесено з Херсона до Миколаєва. Херсон перетворився на повітове місто з відповідною інфраструктурою. У місті залишалися величезні архіви колишніх губернських інституцій, фактично позбавлені компетентного догляду з боку уповноважених губернських органів. Намагання повітового відділу народної освіти провести реєстрацію та взяти під охорону пам'ятки старовини особливого успіху не мали³⁸. У Херсоні місцева інтелігенція продемонструвала індиферентне ставлення до архівної спадщини старих часів, тому архіви були приречені на поступову утилізацію й розпорошення.

Вирішальну роль в остаточному знищенні архіву Херсонського губернського земства відіграли військові частини, розквартировані восени 1920 р. в місті Херсоні. У листопаді 1920 р. будинок колишнього губернського земства було передано повітовим раднаргоспом для потреб штабу 6-ї армії Південного фронту. При цьому частину майна у стислі строки вивезти не вдалося. Залишки земського архіву разом із частиною наукової бібліотеки були використані червоноармійцями для опалення приміщення³⁹. Усі спроби зацікавлених установ зупинити знищення документальних багатств губернського земства виявилися малоєфективними. Створена в квітні 1921 р. при місцевому виконкомі Херсонська особлива повітова архівна комісія змушена була лише констатувати повне знищення земських архівів у Херсоні⁴⁰. Отже, за рік активної експлуатації архівних документів різними місцевими господарськими органами та військовими частинами архів Херсонського губернського земства припинив своє існування як цілісний документальний комплекс.

Після знищення основної кількості документів земського архіву окремі діловодні та статистичні матеріали губернської земської управи (передусім передреволюційних та революційних часів) акумулювалися в поточних архівах діючих радянських установ. Зокрема, значний комплекс документів статистичного відділення Херсонської губернської земської управи – програм та інструкцій, статистичних карток, первинних статистичних зведень та ін. – передано у розпорядження Херсонського повітового статистичного бюро (1920–1923) для потреб практичної діяльності. Вже навесні 1920 р. силами його співробітників матеріали земської статистики було впорядковано й пристосовано для подальшого використання⁴¹. Однак процес розпорошення земських до-

кументів, зумовлений адміністративними перетвореннями на території колишньої Херсонської губернії, тривав надалі. За розпорядженням голови РНК УРСР Х. Раковського усі статистичні матеріали Херсонського губернського земства мали бути передані в Одеське та Миколаївське губстатбюро⁴², така ж доля чекала й на друковані статистичні праці з колишньої земської бібліотеки⁴³. Лише незначна частина документів земського статистичного відділення продовжувала зберігатися в поточному архіві повітового статбюро.

До кінця 1926 р. залишки документальної спадщини Херсонського губернського земства переховувалися в канцеляріях та архівах місцевих радянських установ. В архіві Херсонського окружного виконкому зусиллями його енергійної завідувачки Л. Л. Раппопорт (1923–1926) вдалося сконцентрувати й систематизувати окремі справи архіву Херсонського губернського земства разом із великою кількістю земських друкованих видань⁴⁴. Саме ці фрагменти архіву та бібліотеки Херсонської губернської земської управи (вагою бл. 1200 пудів) стали одними із найперших надходжень архівосховища Херсонського окружного архівного управління, яке розгорнуло свою діяльність у серпні 1926 р.⁴⁵. Навесні 1927 р. на зберігання до окрарху Херсонським окружним статбюро було передано й справи статистичного відділення губернського земства⁴⁶. Отже, у другій половині 1920-х рр. комплектування місцевого державного архіву документами Херсонського губернського земства в основному завершилося.

На початку 1930-х рр. херсонськими архівістами було проведено масштабну роботу з упорядкування, систематизації та описування документів Херсонського губернського земства. Друковані видання (4750 книг) було відокремлено від архівних документів земства. Вони стали основою науково-довідкової бібліотеки місцевого державного архіву⁴⁷. З решти документів губернського земства було сформовано фонд № 5 “Херсонська губернська земська управа” (54 од. зб.) та фонд № 9 “Статистичне бюро при Херсонській губернській земській управі” (27 од. зб.). Дві справи з документами революційної доби склали фонд № Р-1900 “Херсонська губернська народна управа”, який перебував у секретному режимі зберігання до 1957 р.⁴⁸. Таким чином, документальна спадщина Херсонського губернського земства стала загалом доступною для дослідників й активно використовувалася із науковими, освітніми, господарськими, агітаційно-пропагандистськими цілями.

У роки Другої світової війни архівні фонди земських установ не постраждали, однак серйозних втрат зазнала науково-довідкова бібліотека державного архіву⁴⁹. У 1948 р. було проведено науково-технічну обробку справ фонду Херсонської губернської земської управи, а у 1950 р. до нього було приєднано справи фонду Статистичного бюро при Херсонській губернській земській управі⁵⁰.

На сучасному етапі у складі двох фондів Державного архіву Херсонської області – фонду № 5 “Херсонська губернська земська управа” та фонду № Р-1900 “Херсонська губернська народна управа” – обліковується відповідно 79 та 2 од. зб.⁵¹, а науково-довідкова бібліотека архіву налічує понад 2300 примірників різноманітних видань губернського земства. У фонді Херсонської губернської земської управи зосереджено фрагменти діловодних і статистичних матеріалів передусім секретарського (розпорядчого) і статистичного відділень, а також редакції “Сборника Херсонского земства” за 1865–1920 рр. У двох справах фонду Херсонської губернської народної управи представлено переважно ділове листування народної управи з різними установами з організаційно-господарських питань за 1918 р. Частину статистичних матеріалів губернської управи за 1916–1917 рр. помилково віднесено до фонду № Р-434 “Херсонське повітове статистичне бюро”⁵². Документи фондів земських установ, в тому числі губернського земства, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області, містять цінну джерельну інформацію для вивчення широкого спектру проблем культурно-господарського розвитку півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, формування архіву та архівної служби Херсонського губернського земства розпочалося у перші роки земської діяльності. Цьому сприяли передавання земству документів дореформених установ, інтенсивна діловодна діяльність канцелярії та інших службових підрозділів губернської управи. За понад 50-річний період свого функціонування земський архів перетворився на один із найбільших провінційних архівів (не менше 30 тисяч од. зб.). Його внутрішній устрій та організація роботи загалом відповідали архівним традиціям земських установ більшості регіонів Російської імперії. Відсутність сталого інтересу земських діячів до потреб архівної служби не сприяла покращенню роботи земського архіву, звужувала потенційні можливості наукового опрацювання архівних документів. Після ліквідації земського самоврядування систематичне використання архівних документів для господарських потреб місцевих установ призвело до повного знищення документальної спадщини Херсонського земства. Залишки документів губернського земства нині зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області й активно вивчаються дослідниками культурно-господарського життя півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

¹ Труды Первого съезда представителей губернских ученых архивных комиссий и соответствующих им установлений 6–8 мая 1914 года. – СПб., 1914. – С. 38, 73.

² *Герасимов А. А.* Исторические архивы при ученых архивных комиссиях. – Саратов, 1915. – С. 3–4.

³ Южная Русь. – 1912. – 4 сентября.

- ⁴ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 9-10.
- ⁵ *Абрамов В. Ф.* Земские архивы // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59–66.
- ⁶ Свод законов Российской империи. – СПб., 1876. – Т. II. – Ч. 1. – С. 544–552.
- ⁷ Там само. – С. 553.
- ⁸ Там само. – С. 554.
- ⁹ Там само. – С. 409, 554.
- ¹⁰ Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 16–20.
- ¹¹ Там само. – С. 224–225.
- ¹² Штат губернской и уездных земских управ Херсонской губернии с 1865 по 1875 год // Приложения к отчету Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865–1874. – Херсон, 1875. – С. 25.
- ¹³ Там само. – С. 25.
- ¹⁴ Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914–1915 год. – Херсон, 1915. – С. 3.
- ¹⁵ Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1894–1895 год. – Херсон, 1895. – С. 19; Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914–1915 год. – Херсон, 1915. – С. 3.
- ¹⁶ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 59.
- ¹⁷ Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1900–1914 гг. – Херсон, 1918. – С. 58.
- ¹⁸ *Смирнов А. И.* Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – С. 50, 52.
- ¹⁹ Там само. – С. 54.
- ²⁰ Там само. – С. 43.
- ²¹ Смета расходов и доходов на потребности Херсонского губернского земства на 1905 год. – Херсон, 1905. – С. 167.
- ²² Там само. – С. 162.
- ²³ Смета расходов и доходов на потребности Херсонского губернского земства на 1917 год. – Херсон, 1916. – С. 125.
- ²⁴ Известия Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б)У. – 1919. – 31 июля.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 125, арк. 38.
- ²⁶ Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. р-411, оп. 1, спр. 48, арк. 1–1зв.
- ²⁷ Там само, ф. р-37, оп. 1, спр. 3а, арк. 255.
- ²⁸ Там само, ф. р-37, оп. 2, спр. 30, арк. 1.
- ²⁹ Там само, ф. р-411, оп. 1, спр. 36, арк. 12.
- ³⁰ Там само, ф. р-411, оп. 1, спр. 41, арк. 36.
- ³¹ Там само, ф. р-411, оп. 1, спр. 12, арк. 112.
- ³² Там само, ф. р-367, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
- ³³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 87.
- ³⁴ Там само, арк. 251.
- ³⁵ Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 62, арк. 25 зв.

- ³⁶ Известия Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б)У. – 1919. – 25 июля.
- ³⁷ Там само. – 1919. – 29 июля.
- ³⁸ ДАХО, ф.р-37, оп. 1, спр. 7, арк. 112.
- ³⁹ Там само, ф. р-1887, оп. 3, спр. 188, арк. 148.
- ⁴⁰ Державний архів Миколаївської області, ф. р-97, оп. 1, спр. 10, арк. 14.
- ⁴¹ ДАХО, ф. р-37, оп. 2, спр. 35, арк. 314.
- ⁴² Там само, ф. р-37, оп. 1, спр.7 а, арк. 364.
- ⁴³ Там само, ф. р-434, оп. 1, спр. 203, арк. 7.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 182, арк. 48, 49; Там само, спр. 125, арк. 37зв.
- ⁴⁵ ДАХО, ф. р-733, оп. 1, спр. 2, арк. 3–3зв., 8.
- ⁴⁶ Там само, арк. 147.
- ⁴⁷ Там само, ф. р-735, оп. 1, спр. 36, арк. 19.
- ⁴⁸ Державний архів Херсонської області: Путівник. – К., 2003. – С. 62.
- ⁴⁹ Там само, с. 8.
- ⁵⁰ ДАХО, спр. ф. 5, арк. 4, 5.
- ⁵¹ Державний архів Херсонської області: Путівник. – К., 2003. – С. 24, 62.
- ⁵² Там само, с. 185.

Рассматриваются вопросы формирования, устройства и состава земских архивов в Украине на примере архива Херсонского губернского земства. Определена историческая судьба документального наследия земства после ликвидации земского самоуправления на Херсонщине в феврале 1920 г., особенности процесса концентрации, обработки и хранения земских материалов в Государственном архиве Херсонской области.

Ключевые слова: земские архивы, архив Херсонского губернского земства, документальное наследие земства, Государственный архив Херсонской области.

Questions of organizing construction and content zemstvo's archives in Ukraine examine in the article due to example of archives of Kherson guberniya's zemstvo. Defined the historical destiny of zemstvo's documental heritage after zemstvo's self-government abolition in Kherson region in February 1920, peculiarities of concentrating process, working up and keeping zemstvo's materials in State archives of Kherson region.

Keywords: zemstvo's archives, archives of Kherson guberniya's zemstvo, zemstvo's documental heritage, State archives of Kherson region.